

GERİCİLİĞİN KISKACINDA SAĞLIK

Hande ARPAT*

Özet: Kapitalizmin yalnızca ekonomik değil, oldukça derin bir ideolojik krizden de geçmekte olduğu pek çok ideolog tarafından ele alınmıştır. Bu ideolojik krizin belirgin bir patemi olan "gericileşme" sadece ülkemizde değil, tüm dünyada sağlığın da dâhil olduğu sosyal politikalara sirayet etmiştir. Bu çalışmada, sağlıkta gericileşmenin çeşitli ülke ve Türkiye örnekleri ile öne çıkan olgu ve sonuçlarının, kapitalizmin geçirmekte olduğu bu ideolojik kriz bağlamında tartışılması amaçlanmıştır.

Anahtar sozcukler: gericilik, gericileşme, kadın sağlığı

Health Trapped By Religionization

Abstract: It is discussed by many ideologists that, capitalism has been experiencing a deep crisis, which is not only economic in the origin but is also ideological. Religionization, which is a pattern of this crisis in the whole World and in Turkey, affected all the social politics involving health. In this study, it was aimed to discuss the dramatic cases and results of religionizing healthcare in the World and Turkey, within this context of this deep ideological crisis of capitalism.

Key words: religionization, religionizing, woman health

Giriş

"İlericilik", odağında başat olarak kilise karşıtlığı olan ve başlangıcında en fazla burjuvazi ile anılan Aydınlanma düşüncesi ile doğdu. Tarihsel olarak 18. yüzyıla dayandırılan Aydınlanma düşüncesi, hiç kuşkusuz o döneme değin gelişen kilise karşıtlığı ve özgürlükçü birikimi de sırtlıyordu. Aydınlanma Çağ'ında doğan, ondan beslenen ve nihayetinde onu aşan Marksizmin geliştirdiği diyalektik materyalizm ile, "ilerleme" fikrinin ancak "engel" kavramıyla birlikte ele alındığında anlam kazanacağı ortaya konmuş oldu. Bu noktada, Aydınlanma düşüncesinin ve ilericiliğin önündeki en büyük ve sürekli engelin dinsel bağnazlık olageldiğini vurgulamalıyız (**Çulhaoğlu, 2005**).

İnsanlığın ve bu toprakların aydınlanmacı ve ilerici birikiminin önündeki en büyük engel bugün de kuşkusuz dinsel bağnazlıktır. Metin Çulhaoğlu'nun "Laiklik Mücadelesi İçin Notlar" yazısındaki şu satırlar, Türkiye'deki sermaye egemenliğinin kısmi aydınlanmacı birikiminden kopmuş olup dinci ideolojiye muhtaçlığını şöyle açıklar; "... dinci ideoloji Türkiye'deki egemen sınıfın ideolojik ve siyasal cephaneliğinde artık vazgeçilmez, başat unsurlardan biri hâline gelmiştir. İdeolojisinin seküler öğelerini yeniden üretemeyecek duruma gelen burjuvazinin dinci ideolojiden şu ya da bu ölçüde medet umması salt basit bir fırsatçılığın değil kendi

nesnel durumunun sonucudur. ... Dinci ideoloji artık sermaye egemenliğinin olmazsa olmazı hâline gelmiştir" (**Çulhaoğlu, 2016**).

Bugün hem dünya genelinde hem de ülkemizde sermaye güçlerinin ve devletlerin Aydınlanma birikimini reddiyesi muazzam bir ideolojik krizi de beraberinde getirmiştir. Bu krizin şahlandırılan dinci gericilik ile birleşmesiyle oluşturulan sıkışık dünyanın en büyük mağduru ise kuşkusuz kadınlar olmuştur. Bunun yanında, Çulhaoğlu'nun tabiriyle "ideolojisinin seküler öğelerini yeniden üretemeyecek duruma gelen burjuvazinin" iktidarı, yeni dünyanın tüm sosyal politikalarına da dinci gericiliği enjekte etmiştir. Her geçen gün onlarca skandal ile gündeme gelen kadın, eğitim ve sağlık politikalarına hâkim renk, dinci gericiliğin belirgin karanlığı olmuştur.

Bu yazıda geçen "gericilik" ve "gericileşme" kavramları da bu bağlamda ele alınacaktır; insanlığın yıllarca verdiği aydınlanmacı ve ilerici mücadelenin kazanımlarını bilim düşmanlığı, dini referanslar, piyasa çıkarları, değer ve hukuk tanımazlıkla dışlayan her türlü girişim "gericilik" olarak değerlendirilecektir. "Gericilik" kavramı özel olarak dinsel bağnazlık bağlamında vurgulandığında "dinci gericilik" ifadesi kullanılacaktır.

*Dr., TTB Merkez Konseyi Üyesi, Toplum ve Hekim Dergisi Hakem Kurulu Üyesi

Sağlıkta gericileşmeye ilişkin bir literatür taraması

En geniş tıp arşivi olan PubMed'de "religionization of health"¹, "religionization of healthcare"², "religion and health"³, "conservatism in healthcare"⁴ gibi anahtar sözcüklerle yapılan taramada, bu kavramlarla ilgili çalışmaların en yoğun olarak psikiyatri ve hemşirelik bakımı alanlarında olduğu karşımıza çıkıyor. Çalışmaların çoğunda ruhsal sağlık hizmetleri ve hemşirelik hizmetlerinin dinselleştirilmesinin olumsuzlanmadığı görülmekle birlikte, öne çıkan argümanın dini paternlerin "spiritüel yaklaşımlar" temelinde sağlık bakımına eklenmesinin olumlu çıktılar vereceği şeklinde olduğu görülüyor (**PubMed**).

Benzer yaklaşımlar, ne yazık ki Türkiye'de de bilim ortamına sirayet etmiş durumda. Bunun en çarpıcı örneklerinden birinin, uzun süre AKP'nin Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın (SDP) vitrin yüzü olarak işlev gören "Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Platformu Dergisi"nde yayınlanan "İnancın Hemşireliğe Yansımaları: Spiritüel Bakım" adlı çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmanın yazarı "North American Nursing Diagnosis Associations" adlı bir kuruma referansla açıkladığı "Spiritüel Distres" tablosunun majör tanı kriterinin "inanç sisteminde bir rahatsızlık yaşanması" olduğunu belirtiyor. Adlı adınca yazılmasa da, minör tanı kriterleri olarak gösterilen kriterler de incelendiğinde, bu yaklaşım ile ateizm "tıbbi bir patoloji" olarak değerlendiriliyor. Çalışmanın kaynakçası olarak gösterilen 13 referansın ikisinin ise İlahiyat Fakültesi Dergisi'ne ait olduğu görülüyor (**Doğan, 2014**).

Dünyadan örneklerle sağlıkta gericileşme

İnsanlığın uzun tarihi, egemen düşünceye boyun eğmeyen özgürlükçü kahramanların hikâyeleri ile doludur. Tragedyalardan destanlara, masallardan romanlara bağnazlıkla savaşıyor onlarca cesur insanın, yüzlerce devrimcinin öyküsü bu tarihe mal olmuştur. Bugün en az ilk yaşandığı, aktarıldığı zamanlar kadar çarpıcılığını koruyan öykülerin belirgin kısmı da dinci gericiliğe boyun eğmeyen bilim insanlarının öyküleridir. Bu öykülere bakıldığında karşımıza iki unsur çıkar; ilki, "karşı taraf" daima Kilise ve ondan gücünü alan egemenlerdir. İkincisi ise, tarih boyunca ve dünyanın her yerinde bilimde ve sağlıkta gericileşmenin en büyük mağduru daima kadınlar olagelmıştır.

Yazının başlangıcına referansla, verilecek ilk örneği Aydınlanma Çağı'ndan seçmiş olalım.

Bilim insanı Edward Jenner 18. yüzyılda, Aydınlanmanın en önemli sonuçlarından biri olarak da görülen çiçek aşısı için bulduğu yöntemi açıkladı. Jenner, sıgırlarda görülen çiçek hastalığından elde ettiği sıvıyı kullanarak insanlarda bağımsızlık yaratmayı amaçlıyordu. Jenner'ın bulduğu yöntem kısa zamanda yayıldı ve çiçek hastalığına bağlı ölümler 5'te 1 ölümden 90'da 1 ölüme kadar geriledi. Jenner'ın çiçek aşısına ilk ve en keskin tepki Kiliseden geldi; bu aşı, Tanrı'nın buyruğu olan hastalığı önlemekle Tanrı'ya karşı çıktı, en kısa zamanda yasaklanmalıydı. Tarihteki aşı karşıtlığının ilk örneğini teşkil eden bu vakanın argümanı, bugün de bağnaz aşı karşıtlarının en büyük argümanlarından olmaya devam ediyor (**Achterberg, 2009**).

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) en örgütlü olarak Kaliforniya ve Teksas eyaletlerinde bulunan aşı karşıtlarının dinci gericisi "aşılardan hastalıkları önleyerek Tanrı'nın buyruğuna karşı" olduğunu hâlâ savunurken, aşı karşıtlarının belirgin bir kısmı da aşılardan otizme neden olduğuna inanıyorlar. "İnanıyorlar" demek uygun, çünkü aşılardan otizm arasında bir ilişki bulunmadığı bilimsel olarak defalarca kanıtlanmış olmakla birlikte, en son 1 milyon 256 bin 407 çocukla yapılan bir çalışma ile bu kanıt bir kez daha ortaya konmuş oldu (**Taylor ve ark., 2014**).

Görünen o ki ABD'nin aşırı sağcı ve muhafazakâr damarların güçlü olduğu eyaletlerinden yükselen aşı karşıtlığı kampanyaları, dinci gericilikle bilim dışılığının kol kola verdiği bir güç birliği ile ilerliyor. T.C. Anayasa Mahkemesi'nin ebeveynlerin çocuklarına aşı yaptırmalarının zorunlu olmadığına ilişkin vermiş olduğu ve Türk Tabipleri Birliği tarafından ağır bir dille eleştirilen kararı da ne yazık ki ABD'deki aşı karşıtı ağlardan en güçlüsü olan "Vaccine Awareness Network"ün internet sitesinin hemen giriş sayfasında yerini almış durumda. Aynı sitede, aşılardan tüm tek tanrılı dinler açısından günah teşkil ettiğine ilişkin pek çok yazı da bulunuyor (**Vaccine Awareness Network**).

Sağlıkta gericileşmenin en büyük mağdurlarının kadınlar olduğunu başta vurgulamıştık. Yine tarih boyunca ve dünyanın her yerinde, üreme sağlığı ve aile planlaması politikalarının dinci gericilikle verilen çok ciddi mücadeleler sonrasında şekillendiğini, ancak bu mücadelenin hâlâ belirgin biçimde devam ettiğini ve dinci gericiğin fırsatını bulduğu ilk anda kadın bedenini ve sağlığını hedef aldığını da vurgulamış olalım.

Bu noktada ABD'den devam edelim; ABD kürtaj karşıtlığı konusunda başı çeken ülkelerden. Ülkede kürtaj karşıtı kampanyalar ve hatta silahlı saldırılar düzenleyen grupların aşırı sağcı ve bağnaz kesimler olduğu, hatta Klu Klux Klan tarikatının da bu kesimin bir parçası olduğu biliniyor. 1944 yılında Cizvit Rahibi Orville Griesse bir yazısında, "Doğum kontrolü denen doğaya karşı uygulama, Birleşik Devletleri yıkıma götürüyor. Eğer bu uygulama, şimdiye kadar görülen ölçüde yayılmayı sürdürürse, Amerikan halkı uzun süre yaşamayı başaramayacak. Maalesef pek çok Amerikalı, bu ahlaksız uygulamaya kayıtsız kalıyor. Sadece Katolik Kilisesi, sistematik bir biçimde kadını hamilelikten koruyan bu suça karşı çıkıyor" diyordu. 1968'de Papa VI. Paul, yayınladığı *Humanae Vitae* adlı Papalık buyruğuyla, Kilise'nin bu tutumunu daha da güçlendirdi. Bu buyruğa göre, korunma araçları Tanrı'nın yasalarına karşı gelmek anlamına geliyordu. Bu buyruğun yayınlanmasından on yıl sonra bu kez Papa II. Jan Paul, *Humanae Vitae'nin* Kilise'nin şaşmaz öğretisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu açıklayarak Kilisenin bu tutumunu daha da pekiştirdi. Kilisenin bu tutumundan güç alan Ronald Reagan başkanlığındaki ABD Hükümeti 1980'li yıllarda kürtaj yapan ya da bu konuda bilgilendirmeler yapan tüm sivil toplum örgütlerine maddi desteğini çekti. Akabinde, en önemli destekçilerini kökten dinci ve aşırı sağcı kesimlerden alan George W. Bush "terörizme" açtığı savaştan da önce kürtaja karşı savaş ilan etti ve pek çok eyalette kürtaj yasaklandı (**Holland, 2016**).

ABD'de kürtaj karşıtlığı Kilise ve Devlet eliyle körüklenirken, kadınların örgütlü mücadeleleri de yükseliyordu. Kadınların verdiği mücadeleler ve sivil girişimlerle açılan doğum kontrolü ve kürtaj klinikleri çok geçmeden kürtaj karşıtlarının hedefi hâline geldi. 1980 yılında ülkede "Operation Rescue" adlı erkeklerden oluşan bir örgüt ortaya çıktı ve kürtaj kliniklerinin önünde eylemler düzenlemeye başladılar. Bu örgüt, kanlı pankartlar taşıyarak düzenledikleri eylemlerinde "Kürtaj cinayettir", "Bebek katilleri" gibi sloganlar atıyorlardı. 1993-1998 arasında ABD'de kürtaj kliniklerinde hizmet veren yedi doktor ve sağlık çalışanı bağnaz kürtaj karşıtları tarafından öldürüldü (**Holland, 2016**).

Kasım 2015'te bu kez Colorado Eyaleti'ndeki bir klinik kürtaj karşıtlarının hedefi oldu. Saldırıda biri sağlık çalışanı, üçü polis, biri hasta refakatçisi bir kadın olan beş kişi hayatını kaybederken, saldırı düzenleyen 57 yaşındaki Robert Lewis Dear'ın, tutuklandıktan sonraki ilk sözleri "Artık bebek parçaları olmayacak" oldu (**Kazete, 2015**).

Başat olarak Kilise'nin ve aşırı sağcı politikacıların yürüttüğü gerici sağlık politikaları ve bilim düşmanlığının bilançosu ise bir hayli ağır. Dünya Sağlık Örgütü'nün internet sitesinde "Sexual and Reproductive Health" sekmesine göre, dünyada her yıl 21 milyon 6 yüz bin kadın güvenli olmayan koşullarda düşük ve/veya kürtaj geçiriyor. Her yıl 47 bin kadın ise güvenli olmayan koşullarda düşük ve/veya kürtaj nedeniyle hayatını kaybediyor (**WHO, 2016a**).

Salt kürtajla ilgili politikalar değil, kadın bedeni üzerinden yürütülen gerici ve bilim dışı sağlık politikalarının tüm bilançoları oldukça hazin. En çarpıcı örneklerinden birine 2014 sonbaharında Hindistan ev sahipliği yaptı. Ülkenin sosyal ve dini kast sisteminin en bağnaz olduğu, aynı zamanda da en yoksul eyaletlerinden olan Chhattisgarh'ta tıp tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir skandallar zinciri yaşandı. Doğum kontrolü programı bu kez "modern" yöntemlerle ama çağdışı işlemlerle yürütülecekti. Devlet tarafından finanse edilen, yoksul kadınlara 23 Amerikan Doları maddi teşvik verilerek daha fazla kadının ikna edilmeye çalışıldığı, koşulları son derece kötü şartlardaki kamplarda uygulanan toplu bir sterilizasyon kampanyası başlatıldı. Hindu inançlarına ve kast sisteminin getirdiği kültürel tabulara göre erkeklerin kısırlaştırılması uygun değildi; öyle ki erkeklerin vazektomi olmaları için verilen 43 Dolarlık teşvik dahi ilgi görmedi. Çok geçmeden skandal patlak verdi; uluslararası basına bir doktorun altı saatte 80 küsür sterilizasyon ameliyatı yapması, ameliyat sonrası verilen antibiyotiklere fare zehri karışmış olması, 13 kadının hayatını kaybetmesi ve onlarcasının hastanelerde tedavi görmekte olduğu medyaya yansıdı. Bitmiyordu; laparoskopik yöntem ile kısırlık ameliyatına alınan kadınların karınları bisiklet pompası ile şişirilmişti (**CNN, 2014a**).

Bu skandalın patlak vermesinin ardından ölümlerden "tek başına" sorumlu tutulan doktor tutuklanırken, sterilizasyon kampanyasının fikir "babaları" koltuklarında oturmaya devam ettiler. Geriye, klinik demeye bin şahit isteyen döküntü mekanların yerlerinde, koridorlarında tedavisi süren hasta kadınların ve ölen kadınların cenazelerinde yas tutan yakınlarının içler acısı fotoğrafları ve adaletsiz bırakılan kocaman bir insanlık suçu kaldı (**CNN, 2014b**).

ABD ve Hindistan'ın bu gibi dinci gerici ve bilim dışı sağlık skandallarına ev sahibi olmaları tesadüf değil. Her iki ülkede de sağlık hizmetleri piyasa

koşullarına terk edilmişken, insanların sağlık hizmetlerine erişebilirliği anlamında muazzam sınıfsal eşitsizlikler mevcut. En varlıklı ülkeler arasında başı çeken ABD’de özel sağlık sigortaları ve kısmi eyalet bütçesi katılımları ile yürütülen sağlık sisteminin belirteçleri dünya ülkeleri arasında en son sıralardaki yerini koruyor. Anne ve bebek ölüm hızları bakımından akıllara zarar verileri olan ülkenin Teksas Eyaleti çok yakınlarında yine bilim dışılığın bir örneğini verdi. Yapılan bir araştırmaya göre, anne ölümleri dünya çapında azalırken Teksas’ta tam ikiye katlanmıştı. Bu verileri inceleyen araştırmacılar ve gazetecilerin buldukları sonuçlar çarpıcıydı; Eyalette kürtajın yanında kadın sağlığı ile ilgili pek çok hizmet veren aile planlaması merkezlerinin çoğu dinci gerici argümanlarla kapatılmış, bu alanda hizmet vermeye devam eden merkezler çok ciddi denetleme ve yaptırımlara zorlanmış ve Eyalet yönetimi özellikle de koruyucu kadın sağlığı hizmetlerine ayrılan bütçeyi belirgin biçimde azaltmıştı. Kadın sağlığı hizmetleri için ayrılan bütçede yalnızca 2011 yılında yapılan azaltım 73 Milyon Amerikan Doları idi. 2014 yılında yalnızca Teksas’ta gebeliğe bağlı komplikasyonlar nedeniyle hayatını kaybeden kadın sayısı 600 idi. Dinci ve bu kez de piyasacı paterninin eklendiği gericiilik karşımıza yine ikiye katlanan anne ölümleri, mağdur edilen kadınlar ile çıkıyordu (MacDorman ve ark., 2016; CNN, 2016; Valenti, 2016).

Özellikle Kuzeydoğu Afrika ülkelerinde kadın bedeni üzerindeki en eski ve gerici uygulamalardan biri olan kadın sünneti (FGM: Female Genital Mutilation) ne yazık ki hâlâ oldukça yaygın. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) Şubat 2016’da güncellediği FGM bilgi notunda FGM’nin **hiç bir tıbbi gerekçesi olmadığını**, kadınların sağlığı için hiç bir yarar sağlamadığını, aksine işeme fonksiyonlarını bozması, kist ve enfeksiyon oluşumuna neden olması, doğum esnasında istenmeyen sonuçlar yaratabileceği, cinsel ilişkiden haz almayı önlemesi bakımından pek çok psikolojik soruna neden olabileceği gibi zararlarına dikkat çekiyor. İşlem, sepsise bağlı ölümlerle dahi sonuçlanabiliyor. FGM dünya çapındaki kadın örgütleri tarafından cinsiyete dayalı şiddet kapsamında ele alınıyor. FGM, kadının sadakatini sağlamak amacıyla libidosunu ortadan kaldırmak, evlilik öncesi bekareti ve evlilik sonrası “tek taraflı” sadakati garanti altına almak için yapılıyor (WHO, 2016b; Arpat, 2016b).

Kadın sünnetinin günümüzde en yaygın görüldüğü yani tüm kadınların en az yüzde 80’inin FGM’ye maruz bırakıldığı ülkeler Mısır, Sudan,

Mali ve Somali. Irak, Yemen, Etiyopya, Kenya, Nijerya, Uganda yine FGM’nin sık görüldüğü ülkeler arasında. Dünya çapında her yıl en az 200 milyon kadın ve çocuk FGM’nin getirdiği olumsuz etkilerle yaşamak zorunda bırakılıyor; bunun yanında her yıl dünya çapında 3 milyon kadın ve kız çocuğu FGM uygulaması için risk altında. En yoğun risk Kuzeydoğu Afrika, Ortadoğu ve Asya’da olmakla birlikte, göç krizi öncesinde Avrupa genelinde her yıl en az 180 bin kadın ve çocuğun FGM’ye maruz bırakıldığı hesaplanırken, yoğun göçle birlikte Avrupa için bu verilerin artacağı ön görülüyor (WHO, 2016b; End FGM European Network, 2016; PICUM, 2016).

“ABD’de aşırı sağcı ve İsevi dinci gericiilik zemininde türeyen aşı karşıtlığıyla ilgili örneklerden sonra, aşı karşıtlığının bu kez de İslami dinci gericiilik zeminindeki örneklerine bakmak gerekirse karşımıza üç ülke çıkıyor: ...” Aşı karşıtlığının bu kez de İslami dinci gericiilik boyutuna bakmak gerekirse karşımıza üç ülke çıkıyor: Pakistan, Afganistan ve Nijerya. Bu üç ülkede de Polio hâlâ endemik olmakla birlikte, Polio aşı kampanyalarında öldürülen insanların sayısı Polio’ya bağlı ölümlerden ne yazık ki daha yüksek. Polio Eradikasyon Girişimi 2013 yılında hastalığa bağlı ölümleri 15-30 arasında hesaplarken, aynı yıl Polio aşılama kampanyalarını hedef alan silahlı saldırılarda ölen sivil ve sağlıkçı sayısı, 80’i Pakistan’da ve 9’u Nijerya’da olmakla birlikte, toplam 89’du. Bu saldırıların en kanlılarından birisi Ocak 2016’da Pakistan’da gerçekleşti; Polio aşılama kampanyasının yürütüldüğü bir kliniğe düzenlenen canlı bomba saldırısında kliniği koruyan 14 polis memuru hayatını kaybetti. Bu ülkelerde Polio aşı kampanyalarının hedef alınmasında üç neden öne çıkıyor; ilki aşıların içinde domuz kanı olduğu ve bu nedenle Müslümanlara yapılmasının yasak oluşu, ikincisi aşığı üreten Hıristiyanların Müslüman ırkları kısırlaştırmak istediğine dair duyulan inanç. Üçüncü ve en can alıcı nedenin altında ise karşımıza ABD çıkıyor; ABD’nin istihbarat örgütü CIA, Mart 2011’de Usame Bin Ladin’in yerini saptamak üzere bir operasyon yürütmüş ve bu operasyonda Pakistanlı Doktor Shakil Afridi ve ekibini aktif olarak kullanmıştı. Buna göre, Dr. Afridi’nin Polio aşılama yapar görünümdeki sağlık ekibi Bin Ladin’in akrabalarından DNA örneği alacaktı. Operasyon ekibi DNA örneği alamasa da, Bin Ladin’in Mayıs 2011’de öldürülmesiyle sonuçlanan operasyona ciddi lojistik destek sağlamış, bunun Taliban tarafından fark edilmesi üzerine Dr. Afridi ciddi işkencelerden geçirildikten sonra 33 yıl hapis cezası ile mahkum edilmişti. CIA’nın sağlık hizmetlerini bu

şekilde kötüye kullanmasını takiben, bölgede sağlık hizmetlerine yönelik şiddet hız kesmedi. Bu nedenle özellikle Polio (çocuk felci) aşılması yapan pek çok sağlık görevlisi ajanlık şüphesi nedeniyle de hâlâ Taliban saldırılarının hedefi oluyor (**Newsweek, 2014; Financial Times, 2016; Arpat, 2015b**).

AKP'nin "sağlıkta gericileşme" güncesi

AKP, 2002'de iktidara geldiğinden bu yana kamu hizmetleri ve toplumsal yaşamın her alanında sistematik olarak Sünni İslam referanslı bir gericileştirme programı yürüttü. Eğitim ve sağlık alanlarının bu gericileştirme politikalarından en derin yaraları alan kamu hizmetleri olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Kamuoyunun en çok kürtaj başlığında gündeminde olan üreme sağlığı hizmetleri, AKP iktidarında belirgin bir darbe aldı. Gerek iktidar temsilcilerinin söylemleri gerekse üreme sağlığını dışlayan sağlık politikaları nedeniyle gelinen nokta, parası olan kadınların üreme sağlığı yöntemlerine 'kısmen' ulaşabildiği, yoksul emekçi kadınların ise bu hizmetten yoksun olduğu bir tablo. Dinci gerici argümanlarla engellenen kürtaj hakkına erişim sorununa en çarpıcı örnek Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nın araştırması oldu. İstanbul'da tüm kamu ve özel sağlık kurumlarının telefonla aranarak "Kurumunuzda kürtaj yapıyor musunuz?" sorusunun sorulduğu araştırmanın sonuçları oldukça hazin; İstanbul'da dahi kamu ve özel sağlık kurumları fiilen kürtaj yapmıyor. Bunun yanında, isteğe bağlı kürtaj yapılan merkezlerde hastanın bilgilerini "isteğe bağlı kürtaj" olarak girmeyip, gerçek olmayan tıbbi gerekçelerle kayıt tutuyorlar. Buna göre, Türkiye'nin ilgili verilerinin de güvenilir olduğu söylenemez. (**Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, 2015; Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, 2016; Arpat, 2016a**).

Herhangi bir tıp veya sağlık eğitimi olmayan iktidar temsilcilerinin şu sözleri ise isteğe kürtajın neden uygulanmadığına ışık tutar nitelikte:

- "Sezaryenle doğumlara karşı olan bir başbakanım. Kürtajı bir cinayet olarak görüyorum" Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Mayıs 2012.
- "Tecavüze uğrayan doğursun, çocuğa devlet bakar" Dönemin Sağlık Bakanı Recep Akdağ, Temmuz 2012.
- "Üniversite öğrencilerinin kürtaj başvurusundaki patlamasını görmezden mi geleceğiz" Dönemin Sağlık Bakanlığı Müşaviri Doktor Ahmet Özdiç, 2013.

Diyanet İşleri Bakanlığı'nın 2016 takviminde 30 Aralık günü için ayrılan "Kürtaj yapmanın ve yaptırmanın

dini hükmü nedir?" başlıklı fetvada ise kürtaj yine "cinayet" olarak tanımlanıyor. Fetvada, *meccuri nedenlerle* kürtaj yaptıran kadının da 5 deve ya da 212 gram altın (Yaklaşık 21 bin TL) bağışlaması şartı konuluyor (**Arpat, 2016a**).

Aile Sağlığı Merkezlerinden (ASM) veya Toplum Sağlığı Merkezlerinden (TSM) ücretsiz olarak temin edilebilmesi gereken kondom gibi üreme sağlığı araçları ise fiilen temin edilemiyor. Çünkü devlet bu merkezlere yeterli miktarlarda üreme sağlığı aracı göndermiyor, yine bu araçların gönderimlerinin sürekliliğini de sağlayamıyor. Böylece hem istenmeyen gebeliklerin oluşmasına engel olunuyor, hem de istenmeyen bir gebelik oluştuğunda bu gebeliğin tahliyesi engelleniyor. Üstelik bu engel, zorla gebe bırakılan tecavüz mağduru kadınlar için dahi kaldırılmıyor. Recep Tayyip Erdoğan'ın Başbakan olduğu dönemde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın "Aile Olmak" başlıklı etkinliğinde yaptığı ve üç-beş çocuk nasihatini yinelediği konuşmasında "Milletimizi doğum kontrolü ile kısırlaştırıyorlar" sözleri tüm bu engellerin zeminini açıklar mahiyette (**Arpat, 2016a**).

AKP iktidarında sağlık hizmetlerinin dinci gerici referanslarla yeniden yapılandırılmasından sağlık kurumları da nasibini aldı. Ocak 2013'te İzmir Buca Seyfi Demirsoy Hastanesi, hastanede üstelik de yalnızca kadınlara Kuran kursu verilmesiyle gündeme geldi. Ocak 2015'te Sağlık Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında imzalanan ve hastanelerde manevi destek kisvesi altında din adamlarının görevlendirilmesini sağlayan protokol imzalandığı esnada Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Esenboğa Kampüsü ve Sağlık Temel Bilimleri Binası açılış töreninde Erdoğan konuşuyordu, "Kampüs değil külliye dersek daha isabetli olur" diyordu. Sağlık Temel Bilimleri Binası'nın önünden sesleniyordu; tesadüf mü? Pek değil... Ağustos 2015'te ise Ankara Yıldırım Beyazıt Dışkapı Eğitim ve Araştırma Hastanesi ve Sanatoryum Hastanesi'nde, hastane yönetimlerinin aldığı kararla, hekim ve hasta odalarına kible yönünü gösteren işaretler ile seccade koyduğu, Kuran'ı Kerim ve "Peygamberin Hayatı" kitabı dağıtıldığı ortaya çıktı (**Arpat, 2015a; Arpat, 2016a; TTB ve TPD, 2015**).

Sağlık hizmet ve kurumlarında İslamcı gericilik, pek çok kez ayrımcılık ve insan hakları ihlali boyutuyla da gündeme geldi. Bu ayrımcılık ve ihlaller ise görevde yükseltmelerle ödüllendirildi; Şişli Etfal Çocuk Hastanesi'nde ameliyat etmekte olduğu 3.5 yaşındaki

çocuk hastayı ameliyat masasında bırakıp iftarını açmaya giden ve çocuğun 20 dakika daha fazla gereksiz genel anestezi almasına neden olan Ali İhsan Dokucu, dönemin Kamu Hastaneleri Kurumu Başkanı olarak atandı (**Arpat, 2016a**).

Erkek hastalara bakmayan türbanlı kadın hekimler, trans bireylere bakmayı reddeden türbanlı kadın hastalıkları ve doğum uzmanları, açılışı Emine Erdoğan ve Sare Davutoğlu tarafından yapılan Kupa Terapisi Sempozyumları ve Tıbb-i Nebevi Kongreleri ise yine bu dönemin öne çıkan başlıkları oldu. Söz konusu etkinliklerde, "geleneksel İslam tıbbında teşhis yöntemleri", "Kuran ve hadis referansına sahip tıbbi bitkiler", "ruhun yaratan ile olan ilişkisinin niteliğini algılayacak dinleme teknikleri" gibi konular tartışıldı (**Öztürk, 2012; TTB, 2012; İTO, 2012**).

İlgili Avrupa Birliği direktifleri gereğince 2013 yılında hayata geçirilmesi planlanan Süt Bankası uygulamasına karşı dinci gerici tepkiler hızla ana akım medyada servis edilir oldu. Anne Sütü Bankası Projesi'ne ilişkin tartışmalar, bilim, halk sağlığı ya da ulaşılabilirlik bağlamından uzak, bilim dışı bir gerici zeminde yürütüldü. AKP'liler öğretim üyesiyle, imamıyla, vekiliyle, yandaş medyasıyla bu tartışmalara örgütlü bir biçimde yön verirken, Hüda-Par ve Saadet Partisi de "Anne Sütü Bankası Haramdır!" dövizleriyle sokaktalardı. Fatih Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hamdi Döndüren Yeni Akit'e verdiği demeçte, "Dinimize göre bir Müslüman ancak ehli kitap olan annelerin sütünü içebilir. Çocuğunuza sütü verilecek annenin neye inanıp inanmadığını nasıl tespit edeceksiniz? Süt annenin semavi dinlere inanması gerekir. Süt bankasında **ateist, komünist veya inanmayan** annelerin sütünü nasıl tespit edeceksiniz?" diyordu. Çok geçmeden anne sütü bankası projesi süresiz olarak rafa kaldırıldı (**Arpat, 2016a**).

Helal kan ve ilaç üretimi, ilk olarak 2013 yılında dönemin Türk Kızılayı Başkanı Ahmet Lütfi Akar'ın Türk insanından alınacak "helal kandan" "milli ilaç" üreteceklerini, bu ilaçların daha şifalı olduğunu, "Müslüman bir milletin Müslüman Kan Bankası" projesini hayata geçireceklerini açıklamasıyla gündeme geldi. Bu tartışma çok geçmeden, tüm dünyada gericilikle kol kola olan aşı karşıtlığına evirildi. Kısa süre içinde, içinde domuz kanı bulunduğu ve dolayısıyla haram olduğu gerekçesiyle çocuğuna aşı yaptırmayı reddeden sarıklı ve kara çarşafli ebeveynlerin resimleri ana akım medyada yerini aldı. Sosyal medyadan "Aşı Yaptırmaya Mecbur Değilim Hareketi" üzerinden örgütlenen bu hareketin

2013 yılında toplam takipçi sayısı 765 iken bu sayı yedi bini geçmiş durumda. Bu hareketin en büyük destekçilerinden birinin de sol-liberal çevrelerle yakın temas hâlindeki bir sivil toplum örgütü olan Mazlum-Der olduğunu söylemeden geçmeyelim (**Etiler, 2015a; Arpat, 2014**).

Sağlıkta gericileşme iktidar eliyle tam gaz devam ettirilirken, Anayasa Mahkemesi, ebeveynlerin çocuklarına aşı yaptırmamayı tercih edebileceğini, bunun bireysel haklar kapsamında olduğuna dair bir karar verdi. Türk Tabipleri Birliği bu karara ilişkin, üç milyonu aşan yeni göçmen ve sığınmacı nüfusu ile dünyada en çok göç alan ülke konumunda olan Türkiye'de aşı yaptırmamanın önünü açan karar ve söylemlerin toplum sağlığı açısından geri dönüşsüz risklerini dile getirdi (**Öztürk, 2015; TTB, 2016**).

Yine dönemin Türk Kızılayı Genel Başkanı Ahmet Lütfi Akar'ın eşcinsellerden kan almadıklarını söylüyordu. Aynı zihniyetin taşıyıcılarında biri de dönemin AKP'li kadın Devlet Bakanı Aliye Selma Kavaf'tı; Kavaf, eşcinselliğin tedavi edilmesi gereken bir hastalık olduğunu söylüyordu (**Öztürk, 2010**).

SDP ile birlikte büyük oranda piyasalaştırılan sağlık sistemi, gericiliğin de büyük payı ile bilim dışılığa teslim edilmek isteniyor. "Alternatif tıp" adı verilen ve büyük kısmının bilimsel yeterliliği şaibeli olan uygulamalar tam olarak piyasalaşmanın ve gericileştirilmenin kesişim kümesine oturuyor. Sağlık Bakanlığı tarafından yayınlanan Sağlık Uygulama Tebliği'nde (SUT) sülük tedavisi, homeopati gibi uygulamalar tıbbi gerekçeler ve uygulama alanlarının da tanımlanması toplum sağlığı bakımından ciddi kaygılar uyandırıyor. Bunun yanında, iktidar yandaşlarının akademik kadrolara yerleştirilmesi için sıkça "Hidroterapi alanında sertifika sahibi olmak" gibi kriterlerin arandığı yeni kadrolar ilan ediliyor (**Etiler, 2015b; Arpat, 2016a**).

AKP döneminde sağlıkta bilim dışılığın en "nadi-de" örneklerinden biri, Aralık 2016'da İstanbul'da açılan "Cin Hastanesi" oldu. İkitelli'de beş katlı bir binada faaliyete geçen Türkiye'nin "ilk" cin çıkarma hastanesinde; "Büyü bozma, maneviyat, cin çıkarma, Rukye" işlemlerinin yanı sıra "bio enerji, sülük ve hacamatlı tedavi" de yapılıyordu. Sağlık Bakanlığı konuyla ilgili yaptığı açıklamada, "Bakanlığımız tarafından 'Cin Hastanesi' veya 'Manevi Şifa Merkezi' olarak herhangi bir kuruluşa hiçbir yetki veya ruhsat verilmemiştir. İddialarla ilgili olarak İl Sağlık Müdürlüğümüz tarafından inceleme başlatılmış, savcılığa suç duyurusunda bulunulmuştur" derken,

Küçükçekmece İlçe Sağlık Müdürlüğü müfettişlerinin kurumu denetlemek için binaya geldikleri ancak sadece kurum içindeki "hacamat merkezi" ile ilgili uyarıda buldukları basına yansımıştı. Kurum basına yansıyan haberlerin ve gelen tepkilerin ardından kapatılırken, kısa bir süre sonra yeniden faaliyete geçmesi ve ruhsat alma sürecini baştan başlatması ile yine kamuoyunun gündemindeydi (**BirGün Gazetesi**).

AKP'nin bu oldukça özetlenmiş sağlıkta gericilik örneklerine bakıldığında, ülkemizde de sağlıkta gericileşmenin yine en büyük mağdurlarının kadınlar ve de LGBTI bireyler olduğu açıkça görülüyor.

Sağlıkta gericileşmenin "en karanlık" hâli...

Yazının bu kısmı "Dünyadan örnekler" bölümü yerine AKP'nin gericilik karnesinin altında ayrı bir bölüm olarak tasarlandı; bunun ilk nedeni sorunun hem dünya hem ülkemizi ilgilendiriyor olması, ikinci nedeni ise AKP iktidarının IŞİD'e verdiği, defalarca kez kanıtlanan açık destek. Bunun yanında, organ kaçakçılığı sağlıkta gericilikle direk olarak ilişkili olmamakla birlikte, silahlı ve radikal İslamcı bir örgütün insan bedeni üzerindeki bu faaliyeti dolaylı olarak yazının kapsamına alındı.

Şubat 2015'te toplanan Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne, BM Irak Elçisi Mohamed Alhakim'in iddiaları damgayı vurdu. Alhakim, IŞİD'in öldürdüğü insanların cesetlerinde cerrahi kesi izleri bulunduğunu ve cesetlerde kimi organların eksik olduğunu bildiriyordu. Alhakim ayrıca, IŞİD'in Musul'da öldürdüğü on iki doktorun öldürülme nedenlerinin araştırılması gerektiğini, bu doktorların cesetlerden organ çıkarmayı reddettileri için IŞİD tarafından öldürüldüğünü açıkladı. Alhakim'in bu açıklamaları dünya kamuoyunda geniş yankı uyandırırken, BM İngiltere Elçisi Mark Lyall Grant bunun bir iddiadan ibaret olduğunu, henüz ispatlanmadığını söyledi (**CNN, 2015; Arpat, 2015c**).

BM Irak Elçisinin bu açıklamalarının ardından Iraklı bir Kulak, Burun ve Boğaz Hastalıkları Uzmanı olan Dr. Siruwan al-Mosuli al-Monitor'e verdiği demeçte, örgüt üyesi 15 kişinin cesedinde cerrahi kesi izleri saptadıklarını ve bu cesetlerde böbrek bulunmadığını bildirdi. Dr. Al-Mosuli, IŞİD'in cesetlerden ve canlı tutsaklardan organ sökümü yaptırmak için Irak ve Suriye'ye yabancı doktorlar getirdiğini ve bu yabancı doktorların yerel doktorlarla iletişim kurmalarının yasak olduğunu söylüyordu (**Daily Mail, 2014; RT, 2015**).

The Assyrian International News Agency'nin haberine göre, IŞİD'in kaçak olarak elde ettiği organlar Suudi Arabistan veya Türkiye üzerinden uluslararası organ karaborsasına sokuluyor. Ekonomistler kaçak organ ticaretinin IŞİD'a yıllık en az 2 milyon Dolar gelir sağladığını hesaplıyorlar. Örgütün kaçırdığı iddia edilen organların organ nakli için mi yoksa başka bir amaçla mı kullanıldığı ise bilinmiyor (**Daily Mail, 2014; RT, 2015**).

Bunun yanında, IŞİD'in kaçak organ ticareti yaptığı iddialarının ortaya atılmasından yaklaşık bir ay kadar önce Anadolu Ajansı'nın 3 Ocak 2015 tarihinde yayınladığı bir haberine göre, IŞİD Suriye'nin Rakka kentinde bir tıp okulu açtı (**AA, 2015**). IŞİD'in açtığı iddia edilen bu tıp okulundaki eğitim sistemi ile bilgi sahibi olmamakla birlikte, örgütün modern Batı bilimini ve Batıyla ilgili olan pek çok şeyi reddiyesi biliniyor.

Bu karanlık iddialara karşı açıklama yapan Dünya Tabipler Birliği (DTB) Birleşmiş Milletlerin IŞİD'in terör faaliyetleri için ihtiyaç duyduğu mali kaynağı güçlendirmek için organ ticareti yapmasının engellenmesine dair yaptığı çağırısı desteklediğini duyurdu. DTB ayrıca, bu gibi ameliyatlarda yer alan cerrahlar için uygulanması gereken yaptırımları da hatırlatıyordu (**WMA, 2015**).

IŞİD'in sağlık alanındaki hamleleri sadece organ kaçakçılığı iddiaları ile sınırlı da değil ne yazık ki. Örgüt 2014'te Rakka'da iki kadın doktoru ve bir kadın diş hekimini katletti. Bu cinayetlerin gerekçeleri ise, kadın hekimlerin erkek hastalara bakmaları idi. IŞİD'in bu cinayetleri Türk Tabipleri Birliği ve Türk Dışhekimleri Birliği tarafından kınandı (**TTB, 2014; TDB, 2014**).

Rakkalı bir kadın hekim olan Dr. Rehab'ın IŞİD himayesi altında yaşadıkları ise dünyaya mal oldu. Dr. Raheb, hastanede görev esnasında giydiği cerrahi üniformalarını yüzü dahi kapalı olacak şekilde kara çarşafıla değiştirmeye zorlanıyor ve yaşadıklarını şöyle aktarıyordu; "Onların kurallarına göre, kadınların gözlerini ve ellerini açıkta bırakma izinleri vardı ancak onlar benim yani bir kadının gözlerini hastanede dahi görmek istemiyorlardı. Sebebini bilmiyorum. Her gün taciz edilmektense, yüzümü kapatmayı kabul ettim. Her gün defalarca hakarete, tehdide, tacize maruz kalıyordum. Erkek bir hasta başvurduğunda, oğlan çocuğu dahi olsa, onu tedavi etme iznim yoktu. Bir erkeği tedavi ederken yakalanacak olsanız infaz edilirsiniz". Dr. Raheb bir acil servis nöbetinde hastanın dosyası doldururken bir IŞİD militanının içeriye

'dalıp' kötü bir Arapça ile bağırırmaya başladığını aktarıyor; "Eldiven! Eldiven!" Dr. Raheb adamın eldiven istediğini sanıp ona eldiven vermeye yeltenince sorunu anlıyordu; IŞİD militanı Dr. Raheb'in eldiven giymemesine bağırıp çağırıyordu. Dr. Raheb çarşafını düzeltip ve siyah eldivenlerini giymek zorunda kaldığını, aksi takdirde infaz edileceğini aktarıyor (Arpat, 2015d; International Bussiness Times, 2015).

Sonuç

Dünya ve Türkiye ölçeğinde sağlıkta gericileşmenin öne çıka örneklerini tartıştıktan sonra, yazının başına dönersek; Çulhaoğlu'nun "dinci ideoloji artık sermaye egemenliğinin olmazsa olması hâline gelmiştir" saptamasından hareketle, gerek sağlığa gerekse toplumsal yaşamın her alanına egemenler eliyle sirayet ettirilen dinci gericiliği tarih sahnesinden silecek tek özne karşımıza çıkıyor: emekçi sınıfı. Günümüzde dinci gericiliğe karşı verilecek laiklik mücadelesinin, emekçi sınıfının sınıfsal talebi ve de sermaye egemenliği ile mücadelesindeki başat araçlarından biri hâline geldiğini söylemek yanlış olmaz. Emekçi sınıfının bu aracı örgütlü bir şekilde kullanıp kullanmayacağı tarihsel bir sınav olarak önünde duruyor. Kendi alanımıza dönersek, sağlıkta gericileşmeye karşı verilecek örgütlü mücadelenin başta sağlık emek ve meslek örgütleri olmak üzere kendini bu alanda var eden her yapının önceliklerinden olması gerektiğini rahatlıkla söyleyebiliriz (Çulhaoğlu, 2006).

Gro Linstad, "Religionization of Politics"⁵ adlı tezinde sosyal politikaların dinselleştirilmesinin sağlık gibi kamu hizmetlerinden faydalanan özellikle de LGBTİ bireyler gibi ayrıcalıklı kesimlerin belirgin bir biçimde ayrımcılığa uğramasına neden olduğunu ele alıyor. Bu bağlamda gericileşmeye karşı verilecek laiklik mücadelesi, salt emek mücadelesi veren yapıların değil, hak mücadelesi veren tüm yapıların da gündeminde olmalıdır. Türkiye örnekleri ile ele almaya çalıştığımız, ancak kuşkusuz eksik kalan örneklerle bakıldığında, sağlıkta gericileşmenin en büyük mağdurlarının kadınlar ve LGBTİ bireyler olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin, bu ülkenin en büyük metropolü olan İstanbul, kanser hastası olan bir trans birey olan Aligül'ün tedavi sürecinde yaşadığı onlarca ayrımcılığa ev sahipliği yapmıştır. Aligül nihayetinde nitelikli sağlık hizmet alamayarak yaşamını yitirmiştir (Linstad, 2006; Tuncel, 2016).

Yazıda tartışılan örneklerin tekrar etmemesi, bilimsel bilginin reddiyesinin önlenmesi, herkese eşit, nitelikli, anadilde ve ücretsiz sağlık talebimizin

hayata geçirilebilmesi, sağlığımız ve geleceğimiz için toplumsal yaşamın her alanında ve de sağlıkta gericileşmeye karşı vermemiz gereken mücadele tarihsel bir sorumluluk olarak önümüzde duruyor. Dahası, bu mücadeleden kaçınmak için hiç bir nedenimiz yok...

Teşekkür

Desteğini esirgemeyen Metin Çulhaoğlu'na teşekkürü borç bilirim.

Dipnotlar

1. Sağlığın dinselleştirilmesi.
2. Sağlık hizmetlerinin dinselleştirilmesi.
3. Din ve sağlık.
4. Sağlık hizmetlerinde muhafazakârlaşma.
5. Politikaların Dinselleştirilmesi.

Kaynaklar

- Anadolu Ajansı** (2015) ISIL opens medical school in Syria, , Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://aa.com.tr/en/world/isil-opens-medical-school-in-syria/87344>.
- Achterberg, J.** (2009) Kadın Şifacılar, Altınok B.(Çev.) İstanbul: Everest Yayınları, İstanbul, Birinci Basım.
- Arpat, H.** (2014) Kızılai, Doğum Kontrolü ve Haziran, İleri Haber, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://ilerihaber.org/yazar/kizilay-dogum-kontrolu-ve-haziran-30606.html>.
- Arpat, H.** (2015a) Sağlıkta Gericiликтen Charlie Hebdo'ya, İleri Haber, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://ilerihaber.org/yazar/saglikta-gericilikten-charlie-hebdoya-30657.html>.
- Arpat, H.** (2015b) Sınır Tanımayan Doktorlar'ın Bombalanması Münferit Olamaz, Bianet, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://bianet.org/bianet/siyaset/168148-sinir-tanimayan-doktorlar-in-bombalanmasi-munferit-olamaz>.
- Arpat, H.** (2015c) IŞİD'in karanlık gelir kaynağı: Organ ticareti, İleri Haber, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://ilerihaber.org/yazar/isdin-karanlik-gelir-kaynagi-organ-ticareti-30867.html>.
- Arpat, H.** (2015d) Rakka'dan bir kadının, bir hekimin sesi..., İleri Haber, <http://ilerihaber.org/yazar/rakkadan-bir-kadinin-bir-hekimin-sesi-31717.html>.
- Arpat, H.** (2016a) Beş Maddede Sağlıkta Gericileşme, İleri Haber, <http://ilerihaber.org/icerik/bes-maddede-saglikta-gericilesme-28790.html>
- Arpat, H.** (2016b) Sünnet edilecek klitoris yok, başka kapiya!, İleri Haber, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://ilerihaber.org/yazar/sunnet-edilecek-klitoris-yokbaska-kapiya-51666.html>
- BirGün** (2016) Türkiye'nin ilk cin hastanesi kurucusu: Olayı merdiven altından çıkarıp kurumsallaştırdık, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://www.birgun.net/haber-detay/turkiye-nin-ilk-cin-hastanesi-kurucusu-olayi-merdiven-altindan-cikarip-kurumsallastirdik-138195.html>
- CNN** (2014a) India sterilization program under fire after women's deaths, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://edition.cnn.com/2014/11/12/world/asia/india-sterilization-deaths/index.html>.
- CNN** (2014b) Indian sterilization clinics under scrutiny after doctor used bike pump on patients, Erişim Tarihi 30 Ağustos 2016, <http://edition.cnn.com/2014/12/04/world/asia/india-sterilization-bicycle-pump/>.

- CNN (2015) *United Nations investigates claim of ISIS organ theft*, Erişim Tarihi 28 Ağustos 2016, <http://edition.cnn.com/2015/02/18/middleeast/isis-organ-harvesting-claim/>.
- CNN (2016) *Maternal deaths fall across globe but rise in US, doubling in Texas*, Erişim Tarihi 28 Ağustos 2016, <http://edition.cnn.com/2016/08/24/health/maternal-mortality-trends-double-texas/>,
- Çulhaoğlu, M.** (2005) *Aydınlanma: Bizi Taşımaz, Biz Onu Taşırız*, Gelenek, 83:23-34.
- Çulhaoğlu, M.** (2016) *Laiklik Mücadelesi İçin Notlar, İleri Haber*, Erişim Tarihi 06 Ağustos 2016, <http://ilerihaber.org/yazar/laiklik-mucadelesi-icin-notlar-51562.html>.
- Daily Mail** (2014) *Blood money: How ISIS is selling human organs harvested from living hostages and its own dead soldiers to fund terror across the Middle East*, Erişim Tarihi 06 Eylül 2016, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2880815/Blood-money-ISIS-selling-human-organs-harvested-living-hostages-dead-soldiers-fund-terror-Middle-East.html>.
- Doğan, S.** (2014) *İnançın Hemşireliğe Yansması: Spiritüel Bakım*, Erişim Tarihi 06 Eylül 2016, <http://www.sdplatform.com/Dergi/750/Inancin-hemsirelige-yansimasi-Spirituel-bakim.aspx>.
- End FGM European Network** (2016) Erişim Tarihi 15 Eylül 2016, <http://www.endfgm.eu/female-genital-mutilation/fgm-in-europe/>,
- Etiler, N.** (2015a) *Aşı Tartışmaları ve Bazı Sorular*, Evrensel Gazetesi, Erişim Tarihi 06 Ağustos 2016, <https://www.evrensel.net/yazi/74508/asi-tartismalari-ve-bazi-sorular>.
- Etiler, N.** (2015b) *Sülük Gibi Yapışmak*, Evrensel Gazetesi, Erişim Tarihi 06 Ağustos 2016, <https://www.evrensel.net/yazi/75263/suluk-gibi-yapismak>,
- Financial Times** (2016) *Suicide bomber kills 14 at Pakistan polio vaccination clinic*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <https://www.ft.com/content/9e3cf62c-b9d9-11e5-a7cc-280dfe875e28>.
- Holland, J.** (2016) *Mizojini: Dünyanın En Eski Önyargısı, Kadından Nefretin Evrensel Tarihi*. Okyay E. (Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- International Bussiness Times** (2015) *Syrian female doctor who escaped Isis: 'Our lives in Raqqa turned to black'*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://www.ibtimes.co.uk/syrian-female-doctor-who-escaped-isis-our-lives-raqqa-turned-black-1529368>.
- İTO** (2012) *Basın Açıklaması: Çağdışı, Sözde Tedavi Uygulamalarına Karşı Halkımızı Uyarıyoruz!*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://istabip.org.tr/2630-cad-soezde-tedavi-uygulamalarna-kar-halkmz-uyaryoruz.html>.
- Kazete** (2015) *Aile Planlaması Merkezi'ne 'kürtaj karşıtı' saldırı*, Erişim Tarihi 15 Eylül 2016, http://kazete.com.tr/haber/aile-planlamasi-merkezine-kurtaj-karsiti-saldiri_43963.
- Linstad, G.** (2006) *Religionization Of Politics - Does It Affect The Development And Practice Of Human Rights?: - Illustrated Through The Struggle To End Discrimination Based On Sexual Orientation And Conflicts With Religious Text And Doctrine*, Erişim Tarihi 17 Eylül 2016, <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/20833/Grox-LinstadmasterxUiOx31082006.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- MacDorman M. F., Declercq E., Cabral H., Morton C.**, (2016) *Recent Increases in the U.S. Maternal Mortality Rate Disentangling Trends From Measurement Issues*, *Obstetrics & Gynecology*, 128 (3): 447-55.
- Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı** (2015) *Kürtaj yapıyor musunuz? "Hayır yapmıyoruz!"*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <https://www.morcati.org.tr/tr/290-kurtaj-yapiyor-musunuz-hayir-yapmiyoruz>.
- Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı** (2016) *Fiili Kürtaj Yaşamı Devam Ediyor!*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <https://www.morcati.org.tr/tr/370-fiili-kurtaj-yasagi-devam-ediyor>.
- Newsweek** (2014) *Polio-Related Murders Kill More Than The Disease Itself*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://europe.newsweek.com/polio-related-murders-kill-more-disease-itself-287880?rm=eu>.
- Öztürk, O.** (2010) *Neoliberal, teoliberal, şero-liberal (2) BirGün Gazetesi*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://www.birgun.net/haber-detay/neoliberal-teoliberal-sero-liberal-2-17453.html>.
- Öztürk, O.** (2012) *Kupa Terapisi Sempozyumu başlıyor*, BirGün Gazetesi, <http://www.birgun.net/haber-detay/kupa-terapisi-sempozyumu-baslyoor-17578.html>, Ağustos 29 Ağustos 2016.
- Öztürk, O.** (2015) *AYM Ateşe Benzin Döktü, BirGün Gazetesi*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://www.birgun.net/haber-detay/aym-atese-benzin-doktu-95213.html>.
- PICUM** (2016) *Report: The Sexual and Reproductive Health Rights of Undocumented Migrants, Narrowing the Gap Between Their Rights and the Reality in the EU*, Brussels, 2016.
- PubMed, Erişim Tarihi** 07 Eylül 2016, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed>.
- RT** (2015) *ISIS 'organ harvesting' must be probed by Security Council - Iraqi envoy*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <https://www.rt.com/news/233295-isis-organ-harvesting-unsuc/>.
- Taylor L. E., Swerdfeger A. L., Eslick G. D.** (2014) *Vaccines are not associated with autism: An evidence-based meta-analysis of case-control and cohort studies*, *Vaccine Journal*, 32 (29): 3623-29.
- TDB** (2014) *Basın Açıklaması: Suriyeli Kadın Meslektaşımızın İnfazını Lanetliyoruz...*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, http://tdb.org.tr/basin_goster.php?id=200.
- TTB** (2012) *Basın Açıklaması: Hekimler bilimsellikten ödün veremeyecekler!*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/hacamat-3339.html>.
- TTB** (2014) *Basın Açıklaması: Kadınsız ve 'sağlıksız barış olmaz!*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/kadin-4854.html>.
- TTB** (2016) *Zorunlu Aşı, "Çocuğun Üstün Yararı", Anayasa Mahkemesi Kararı; TTB Önerileri*, Erişim Tarihi 29 Ağustos 2016, <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/asi-5866.html>.
- TTB, TDP** (2015) *Ortak Basın Açıklaması: Sağlık Hizmetleri Günbegün Kötüye Giderken Hastanelere Din Görevlisi Göndermek Kabul Edilemez*, Erişim Tarihi: 06 Ağustos 2016, <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/imam-5095.html>.
- Tuncel, S.** (2016) *Ayrımcılığı Azaltmak*, KaosGL, Erişim Tarihi 14 Eylül 2016, <http://www.kaosgl.com/sayfa.php?id=20919>,
- Vaccine Awareness Network**, Erişim Tarihi 02 Eylül 2016, <http://www.vaccineriskawareness.com/>.
- Valenti, J.** (2016) *Politics is killing mothers in Texas*, *The Guardian*, Erişim Tarihi 28 Ağustos 2016, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/aug/23/texas-maternal-death-rate-mothers-reproductive-healthcare>.
- WHO** (2016a) *Sexual and Reproductive Health*, Erişim Tarihi 15 Eylül 2016, <http://www.who.int/reproductivehealth/topics/en/>.
- WHO** (2016b) *Guidelines On The Management Of Health Complications From Female Genital Mutilation*, Erişim Tarihi 15 Eylül 2016, <http://www.who.int/reproductivehealth/topics/fgm/management-health-complications-fgm/en/>.
- WMA** (2015) *WMA calls for Official Investigation into ISIS Organ Harvesting*, Erişim Tarihi 02 Eylül 2016, http://www.wma.net/en/40news/20archives/2015/2015_06/index.html.